

ELMAR LANGE

KONSUMPCJA KOMPENSACYJNA, ZAKUPOHOLIZM ORAZ ZADŁUŻENIE DZIECI I MŁODZIEŻY

W dzisiejszej gospodarce wolnorynkowej konsumpcja oznacza zaspokojenie potrzeb (tj. preferencje, wymagania, pragnienia) za pomocą środków pieniężnych (dochody, oszczędności, kredyty) poprzez dobra lub usługi (różnorodnej formy, jakości i ilości), które generują określone koszty (w formie płatności określanych cenami). Potrzeby i środki pieniężne znajdują się po stronie popytu, towary i usługi wraz z ich cenami po stronie podaży rynku dóbr konsumpcyjnych.

W odniesieniu do tego modelu zachowania konsumenckie jawią się jako celowościowo-racjonalne, gdy wybierane są takie towary i usługi, które obiecują optymalne zaspokojenie potrzeb ekonomicznych. Środki pieniężne zostają przy tym tak spożytkowane, by powstałe koszty zminimalizować.

Ważnym punktem odniesienia są indywidualne potrzeby, których zaspokojenia szuka się poprzez konsumpcję, a które dla naszych celów analitycznych można podzielić następująco:

- 1) podstawowe potrzeby ekonomiczne – pożywienia, odzieży i mieszkania;
- 2) ekonomiczne potrzeby wyboru, które wychodzą poza potrzeby podstawowe, np. szczególne artykuły spożywcze, droga odzież, luksusowe mieszkania itd.;
- 3) społeczne potrzeby miłości, przywiązania, przyjaźni, uznania i szacunku;
- 4) potrzeby samorealizacji i rozwoju własnej osobowości, tzw. potrzeby odnoszące się do własnego „ja”.

Posługując się środkami pieniężnymi, na rynku dóbr konsumenckich można zaspokoić racjonalnie tylko ekonomiczne potrzeby podstawowe i z wyboru. Za-

spokojenie potrzeb społecznego uznania i samorealizacji wymaga własnego wysiłku w kontekście społecznym, jak również komunikacji i refleksji. Kto próbuje takie potrzeby zaspokoić również poprzez zakup i manifestowanie dóbr ekonomicznych, zachowuje się rynkowo nieracjonalnie. Ten nieracjonalny wzór zachowań może się ciągle powtarzać, np. w formie konsumpcji demonstratywnej i kompensacyjnej, czy też w postaci zakupoholizmu.

W poniższym tekście chciałbym zająć się konsumpcją kompensacyjną i zakupoholizmem, jak również zjawiskiem zadłużenia dzieci i młodzieży, by poszukać odpowiedzi na następujące pytania:

1. Co rozumiemy pod pojęciem „konsumpcji kompensacyjnej i zakupoholizmu”?

2. W jakim zakresie rozpoznajemy wśród dzieci, młodzieży i młodych dorosłych zjawisko konsumpcji kompensacyjnej i zakupoholizmu oraz jak rozwijało się to zjawisko w ostatnich latach?

3. Które społeczne i indywidualne uwarunkowania wpływają na występowanie tego rodzaju wzorów kupowania i konsumpcji?

4. Jakie finansowe skutki, szczególnie w postaci zadłużenia, można zaobserwować w przypadku takich wzorów kupowania i konsumpcji?

Podstawą moich analiz są następujące studia empiryczne:

- Przeprowadzone w 2005 r. ogólnoniemieckie badania na reprezentatywnej próbie 1003 dzieci i młodzieży w wieku 10–17 lat, finansowane przez SCHUFA, jak również Bitkom i VATM¹ pod patronatem Federalnego Ministerstwa Rodziny (*Bundesfamilienministerium*)².
- Przeprowadzone w 2002 r. badania na próbie 845 respondentów w wieku 15–24 lat w dwóch miastach – Bielefeld i Halle nad rzeką Saale – reprezentatywnych dla zachodniej i wschodniej³ części Niemiec, sfinansowane przez DFG (*Deutsche Forschungsgemeinschaft*)⁴.

¹ SCHUFA – *Schutzgemeinschaft für allgemeine Kreditsicherung*; Bitkom – *Bundesverband Informationswirtschaft, Telekommunikation und neue Medien e.V.*; VATM – *Verband der Anbieter von Telekommunikations- und Mehrwertdiensten e.V.* (przyp. red.).

² K. R. F r i e s, P. G ö b e l, E. L a n g e, *Teure Jugend. Wie Teenager kompetent mit Geld umgehen*, Opladen–Farmington Hills: Barbara Budrich 2007.

³ Zachodnie Niemcy, tzw. stare landy – obszar RFN przed zjednoczeniem Niemiec w 1990 r., tzw. nowe landy – obszar byłego NRD (przyp. red.).

⁴ E. L a n g e, *Jugendkonsum im 21. Jahrhundert. Eine Untersuchung der Einkommens, Konsum- und Verschuldungsmuster der Jugendlichen in Deutschland*, Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften 2004.

- Przeprowadzone w 1996 r. w powyższych miastach badania porównawcze, w których wzięło udział 548 osób w wieku 15–20 lat, finansowane z budżetu Uniwersytetu Bielefeld⁵.

CO ROZUMIEMY POD POJĘCIEM KONSUMPCJI KOMPENSACYJNEJ I ZAKUPOHOLIZMU?

Kompensacyjne konsumowanie i zakupoholizm należy określić jako zachowania rynkowo irracjonalne, przy założeniu, że zakupy oraz konsumpcja towarów i usług w warunkach gospodarki wolnorynkowej muszą następować celowo i racjonalnie, by móc w ogóle przeżyć.

Jako konsumpcję kompensacyjną rozumiemy takie zachowanie zakupowe i konsumpcyjne, które:

„[...] w pierwszym rzędzie nie służy celom, którym poświęcone jest zwykle to samo zachowanie, lecz powinno kompensować deficyty, które powstały z nierozwiązania zupełnie innych problemów. Kompensacyjny zakup może pełnić np. funkcję ucieczki kupującego od stresu zawodowego czy prywatnych rozczarowań. Wówczas dane dobro nie jest kupowane ze względu na jego wartość użytkową (lub nie głównie z tego powodu), lecz ze względu na zaspokojenie, które kupującemu dostarcza akt zakupu przy jednoczesnym oczekiwaniu, że to zaspokojenie pozwoli na zniwelowanie frustracji, która powstała przez nierozwiązany problem”⁶.

Kompensowane są porażki, domniemane deficyty i poczucie, że akceptacja ze strony otoczenia nie jest pełna. Kupowanie kompensacyjne nie przebiega świadomie, jest to raczej pewna forma nieświadomej samopomocy – potrzebuje się czegoś z zewnątrz, co pomoże na wewnętrzną pustkę, a znajduje się w świecie towarów. Kompensacyjne zachowania zakupowe mogą prowadzić do zakupoholizmu.

Zakupoholizm ma miejsce wówczas, gdy kompensacyjne zachowanie konsumpcyjne wykazuje typowe cechy uzależnienia, a mianowicie zawężenie działań do określonych obiektów, niemożliwość powstrzymania się od nich, a w wielu przypadkach wzrost dawki i występowanie objawów zespołu abstynencji. Zakupoholizm może prowadzić do choroby.

⁵ E. Lange, *Jugendkonsum im Wandel. Konsummuster, Freizeitverhaltens, soziale Milieus und Kaufsucht 1990 und 1996*, Opladen: Leske & Budrich 1997.

⁶ G. Scherhorn, L. A. Reisch, G. Raab, *Kaufsucht. Bericht über eine empirische Untersuchung. Arbeitspapier 50*, Hohenheim: Universität Hohenheim 1992, s. 4.

Przejście pomiędzy konsumpcją kompensacyjną, zakupoholizmem a chorobą zakupoholizmu jest płynne. Ponieważ każdy musi konsumować, by móc przeżyć, każdy w swoim życiu częściej lub rzadziej konsumuje również kompensacyjnie i delektuje się czymś, by złagodzić frustracje codzienności. Zakup kompensacyjny i zakupoholizm są fenomenami, które odnoszą się do samego aktu kupowania. Konsumpcja zakupionego towaru, jego okazanie, ma znaczenie drugorzędne, a nawet jest niepożądane – w przeciwieństwie np. do konsumpcji demonstratywnej jako innej formy konsumpcji nieracjonalnej. Dlatego u zakupoholików można znaleźć kupione towary, jak np. setki całkowicie nierozpakowanych par butów, umieszczonych w szafach lub innych miejscach.

Kompensacyjne kupowanie jest problematyczne wówczas, gdy staje się dominującym źródłem poczucia własnej wartości i potwierdzania tej wartości, a jednocześnie zastępuje pod tym względem inne działania podejmowane w społecznym kontekście, które zwykle prowadzą do oceny wartości własnego „ja” poprzez osoby trzecie.

W JAKIM ZAKRESIE ROZPOZNAJEMY WŚRÓD DZIECI, MŁODZIEŻY I MŁODYCH DOROSŁYCH ZJAWISKO KONSUMPCJI KOMPENSACYJNEJ I ZAKUPOHOLIZMU ORAZ JAK ROZWIJAŁO SIĘ TO ZJAWISKO W OSTATNICH LATACH?

W ramach naszych badań zmierzylśmy konsumpcję kompensacyjną i zakupoholizm za pomocą rozwiniętej przez Scherhorna skali zakupoholizmu, która składa się z 16 stwierdzeń⁷. Badani mogli się zgodzić z tymi stwierdzeniami lub je odrzucić na podstawie czterostopniowej kafeterii odpowiedzi. Skala mierzy cztery wymiary zakupoholizmu, zoperacjonalizowane na podstawie wyżej przytoczonej definicji i potwierdzone wynikami confirmacyjnej analizy czynnikowej:

– niemożliwy do przewyciężenia wewnętrzny popęd, impuls, by coś kupić (*push-factor*);

⁷ Zastosowana tutaj 16-itemowa skala posiada wysoką wewnętrzną spójność (Cronbach's Alpha = .87), która jest dokładnie równa spójności, którą uzyskał Scherhorn w badaniach na populacji dorosłych (G. Scherhorn, G. Raab, L. A. Reisch, *Erhebungsverfahren und Messmethoden der Kaufsuchtstudie. Arbeitspapier 51*, Hohenheim: Universität Hohenheim 1990). Testowa wartość krytyczna skali została ustalona przez Scherhorna na klinicznej grupie osób uzależnionych od zakupów (tamże, s. 25).

- nabyta skłonność do rozrzutności, do wydawania pieniędzy, które się posiada, do kupowania rzeczy, na które właściwie nie można sobie pozwolić (*pull-factor*);
- wyrzuty sumienia po zakupie, powątpiewanie w samego siebie, żal i poczucie wstydu;
- późniejsze stwierdzenie nieużyteczności, nieprzydatności kupionego towaru.

Tabela 1. Zakres konsumpcji kompensacyjnej i zakupoholizmu wśród dzieci i młodzieży

		Konsumpcja kompensacyjna	w tym zakupoholizm	n
		w %	w %	
Młodzież	wiek 15–20 lat, badania w 1996 roku	16	6	548
Młodzież	wiek 15–24 lata, badania w 2002 roku	14	6	816
Dzieci i młodzież	wiek 10–17 lat, badania w 2005 roku	10	4	1 003

Źródło: E. Lange, *Jugendkonsum im Wandel*, s. 141; E. Lange, *Jugendkonsum im 21. Jahrhundert*, s. 136; K. R. Fries, P. Göbel, E. Lange, *Teure Jugend*, s. 168.

Na podstawie wyników przedstawionych w powyższej tabeli możemy stwierdzić, co następuje:

- Udział kompensacyjnie konsumującej młodzieży w populacji osób w wieku od 14 do 24 lat wynosi około 15%.
- Udział zakupoholicznej młodzieży w tej samej grupie wiekowej wynosi 6%.
- Wśród dzieci i młodzieży pomiędzy 10 a 17 rokiem życia udział zarówno kompensacyjnie konsumujących (10%), jak i kupujących zakupoholicznie (4%) jest o 1/3 niższy od udziału tego typu konsumentów w populacji młodzieży starszych roczników.

• Mając świadomość ograniczonych możliwości porównywania danych z poszczególnych badań, nie rozpoznaje się żadnych przejawów wzrostu zakresu konsumpcji kompensacyjnej i zakupoholizmu wśród dzieci i młodzieży w czasie.

Analizując dla porównania wyniki badań nad dorosłymi z lat 1991–2010, które zdiagnozowały w 2010 r. udział zakupoholików w populacji generalnej na poziomie około 7% w zachodniej części Niemiec i 6% we wschodniej⁸, okazuje się,

⁸ G. Raab, L. A. Reisch, F. Unger, *Uncontrolled and compulsive buying: A longitudinal study*, „Journal of Consumer Policy” (w druku).

że – abstrahując od lekkich odchyień – nie można mówić o wzroście zakresu zjawiska zakupoholizmu. Różnice pomiędzy młodzieżą a dorosłymi w odniesieniu do stopnia występowania tego zjawiska są również niewielkie.

Dzieci i młodzież w wieku pomiędzy 10. a 17. rokiem życia bardziej się różnicują pomiędzy sobą, jeżeli przeanalizujemy poszczególne stwierdzenia ze skali zakupoholizmu:

- 28% zgadza się ze stwierdzeniem: „czasami zauważam, że coś mnie popycha do tego, by iść na zakupy” (*push factor*);
- 41% zgadza się ze stwierdzeniem: „czasami widzę coś i czuję, że muszę to kupić” (*push factor*);
- 50% zgadza się ze stwierdzeniem: „często mam poczucie, że jakąś rzecz muszę bezwzględnie mieć” (*pull factor*);
- 28% zgadza się ze stwierdzeniem: „często po zakupie jakiejś rzeczy pytam samego siebie, czy rzeczywiście ten zakup był taki ważny” (wyrzuty sumienia);
- 17% zgadza się ze stwierdzeniem: „czasami mam wyrzuty sumienia, gdy coś sobie kupię” (wyrzuty sumienia);
- 17% zgadza się ze stwierdzeniem: „zdarzało mi się często kupić coś, czego potem w ogóle nie używałem(a)m” (bezużyteczność);
- 13% zgadza się ze stwierdzeniem: „zdarzało mi się często kupić coś, na co właściwie w ogóle nie mogłem(a)m sobie pozwolić” (*pull factor*).

Jak należy te dane interpretować? Jakkolwiek przedstawione wyniki dotyczące konsumpcji kompensacyjnej i zakupoholizmu na podstawie testowych wartości krytycznych skali zakupoholizmu na pierwszy rzut oka wydają się mało dramatyczne, to ukazują, że ponad 80% młodzieży w odniesieniu do konsumpcji kompensacyjnej i blisko 95% w odniesieniu do zakupoholizmu okazuje się praktykować przeważnie racjonalne zachowania konsumpcyjne, to szczegółowe wyniki dotyczące pojedynczych stwierdzeń ze skali zakupoholizmu budzą niepokój.

Pewne formy nieracjonalnych zachowań konsumentów, szczególnie zakupoholizmu, stwierdzamy w przypadku relatywnej mniejszości, podobnie w przypadku regularnego spożycia alkoholu, palenia tytoniu czy użycia narkotyków lub innych uzależnień. Przejściowo pojawiają się jednak różne formy nieracjonalnych zachowań zakupowych i konsumpcyjnych. Być może uspokaja fakt, że racjonalne zachowania w dłuższej perspektywie czasowej przeważają u większości dzieci i młodzieży, ale w pewnych aspektach i krótkim okresie czasu nieracjonalne zachowania zakupowe charakteryzują dużą część młodzieży, obejmującą nawet połowę populacji.

Relatywnie niski odsetek zakupoholików wśród dzieci i młodzieży nie może przysłaniać faktu, że ich czteroprocentowy udział w populacji generalnej tej grupy

wiekowej, liczącej 6,4 mln. osób, oznacza w liczbach absolutnych 256 000 dzieci i młodzieży, których w Niemczech dotyka problem zakupoholizmu. Dla każdego takiego dziecka, dla każdej młodej osoby, jak również dla ich rodziców, przyjaciół i wychowawców, zakupoholizm jest poważnym problemem.

KTÓRE SPOŁECZNE I INDYWIDUALNE UWARUNKOWANIA WPŁYWAJĄ NA WYSTĘPOWANIE TEGO RODZAJU WZORÓW KUPOWANIA I KONSUMPCJI?

Odpowiedzi na pytanie o uwarunkowania sprzyjające występowaniu kompensacyjnej konsumpcji i zakupoholizmu chcemy szukać na podstawie badań wśród 15–24-latków i 10–17-latków, których wyniki są bardzo zbliżone. Zgodnie z naszymi teoretycznymi założeniami⁹ wyróżniamy indywidualne uwarunkowania związane z jednostką i uwarunkowania społeczne, ew. społeczno-strukturalne, które wiążą się z otoczeniem społecznym dzieci i młodzieży, przy czym te uwarunkowania kontekstualne wywierają wpływ na uwarunkowania indywidualne poprzez procesy socjalizacji (por. tabela 2).

Konsumpcja kompensacyjna i zakupoholizm rosną wraz z wysokością własnych dochodów, tzn. w tym przypadku z wysokością kieszonkowego, nieregularnie otrzymywanych pieniędzy od rodziców, dziadków lub innych osób, ew. pieniędzy uzyskiwanych dzięki pracom dorywczym. Szczególnie w przypadku dzieci i młodzieży obowiązuje następująca reguła – kto chce poprzez zakup i konsumpcję towarów doświadczać poczucia szczęścia, społecznego potwierdzenia własnej wartości lub kompensacji deficytów w innych, pozaekonomicznych obszarach, ten potrzebuje do tego pieniędzy i jest również gotowy, aby w razie takiej potrzeby w tym celu się zadłużyć. Wysokość kieszonkowego koreluje z liberalnym wychowaniem konsumenckim rodziców, którzy swoim dzieciom dają do dyspozycji relatywnie dużo pieniędzy i jednocześnie nie stawiają im żadnych ograniczeń przy ich wydawaniu.

Konsumpcja kompensacyjna i zakupoholizm korelują również z niskim poziomem wykształcenia. W związku z tym zjawiska te występują częściej wśród uczniów szkół głównych (*Hauptschule*) niż wśród uczniów gimnazjów¹⁰. Jednocześnie bez względu na typ szkoły konsumpcja kompensacyjna i zakupoholizm

⁹ K. R. Fries, P. Göbel, E. Lange, *Teure Jugend*, s. 19; E. Lange, *Jugendkonsum im 21. Jahrhundert*, s. 33.

¹⁰ W Niemczech są to szkoły kończące się maturą (przyp. red.).

charakteryzuje częściej uczniów, którzy osiągają słabsze wyniki w nauce niż uczniowie, którzy pod tym względem są liderami.

Kto zatem w obszarze edukacji doświadcza więcej porażek niż sukcesów, lub typ szkoły nie odpowiada jego aspiracjom, próbuje te relatywne deficyty częściej kompensować poprzez zakup towarów niż ci, którzy w wyżej wymienionych aspektach czują się na uprzywilejowanej pozycji, a potwierdzenie wartości własnej osoby zdobywają dzięki osiągnięciom.

Tabela 2. Korelacje pomiędzy indywidualnymi i społeczno-strukturalnymi uwarunkowaniami a kompensacyjnymi i zakupoholicznymi zachowaniami konsumenckimi wśród dzieci i młodzieży w wieku 10–17 i 15–24 lat

	Zakupoholizm (15–24-latkowie)	Zakupoholizm (10–17-latkowie)
	r	r
Uwarunkowania indywidualne		
Dochody	.00	.15
Poziom wykształcenia	-.14	-.04
Osiągnięcia szkolne	-.14	-.08
Niska samoocena	.22	.29
Zewnętrzna orientacja przyczynowa	.18	.16
Pozytywna postawa wobec reklamy	.24	.19
Uwarunkowania społeczno-strukturalne		
Płeć	.16	.14
Wiek	.16	.17
Status zawodowy ojca	.00	.00
Intensywność konfliktów w rodzinie	-	.18
Wychowanie demokratyczne	-.07	-.16
Wychowanie autorytarne	.00	-.08
Wychowanie nadopiekuńcze	.13	.03
Racjonalne wychowanie konsumenckie	-.21	-.10
Liberalne wychowanie konsumenckie	-	.15
Konsumpcja jako element więzi z przyjaciółmi	.26	-
Wszystkie współczynniki > .09 są istotne na poziomie 99%. - zmienna nie uwzględniona w danym badaniu		

Jak pokazały wszystkie dotychczasowe badania, najważniejszym uwarunkowaniem jest samoocena. Im jest ona niższa, im mniejsze zaufanie do siebie sa-

mego, tym częściej występuje kompensacyjna konsumpcja i zakupoholizm. Niska samoocena koreluje z zewnętrzną orientacją przyczynową, w przypadku której przyczyny dla sukcesu lub porażki przypisywane są raczej innym osobom lub zewnętrznym okolicznościom niż własnym działaniom. Kompensacyjnie konsumująca młodzież pokazuje jednocześnie podwyższony poziom akceptacji reklamy, postrzega ją jako źródło informacji i rozrywki, by zdobyć potrzebne im informacje o produktach; częściej zwraca się do swoich przyjaciół i znajomych niż do rodziców.

Wyraźny jest również związek z płcią i wiekiem. Dzieci i młodzież żeńska wykazują konsumpcję kompensacyjną i zakupoholizm w większym zakresie niż dzieci i młodzież męska, co potwierdza się w innych badaniach. Zakupoholizm rośnie ponadto wraz z wiekiem, przy czym wiek wywiera jednak tylko pośredni wpływ, co pokaże poniższa analiza ścieżkowa.

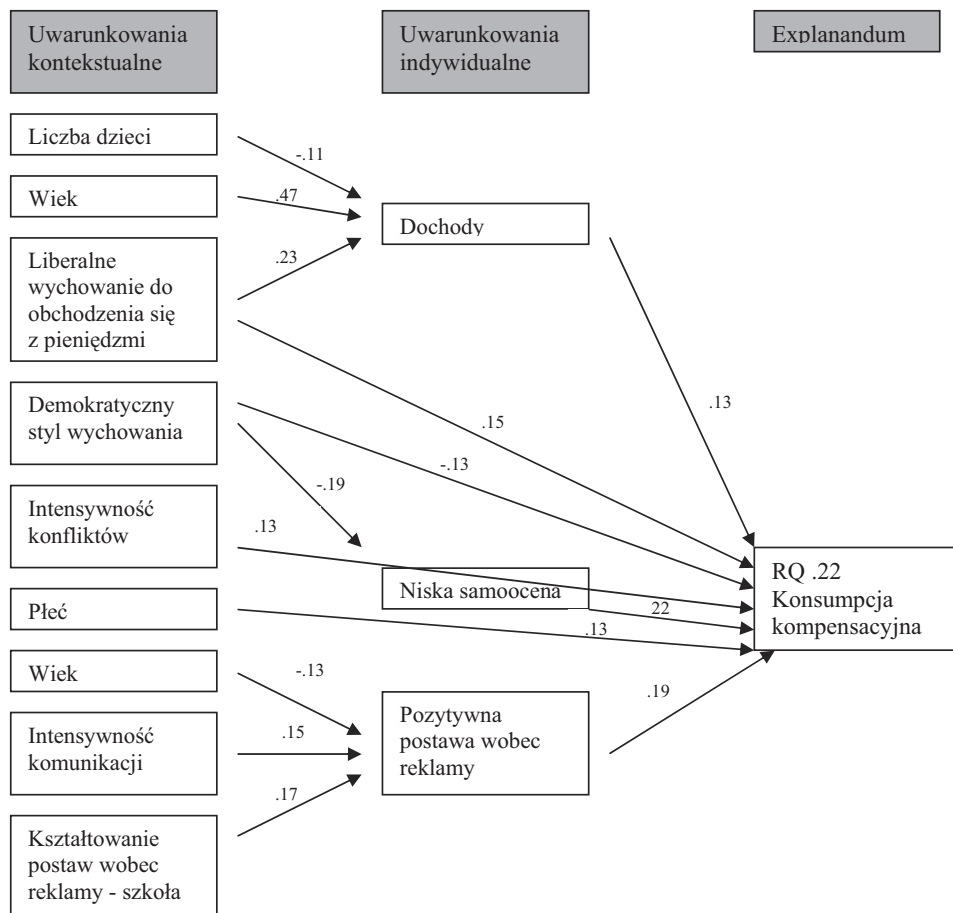
W odniesieniu do uwarunkowań społeczno-strukturalnych rozpoznajemy konsumpcję kompensacyjną i zakupoholizm przede wszystkim w rodzinach, w których panuje autorytarny lub nadopiekuńczy styl wychowania oraz korelująca z nimi wysoka intensywność konfliktów w rodzinie. Wszystkie te zjawiska wywołują u dzieci i młodzieży obciążenie stresem w szerokim zakresie i zbliżają je do kompensacji poprzez zakup dóbr materialnych.

Jednocześnie w takich sytuacjach widoczny jest brak wychowania do racjonalnego obchodzenia się z pieniędzmi. Inaczej to ujmując: gdy dzieci w wyniku liberalnego wychowania konsumenckiego otrzymują dużo pieniędzy i nie są im wyznaczane żadne ograniczenia, to mają one większą skłonność do kompensowania doświadczeń w szkole i rodzinie problemów poprzez zakup i konsumpcję towarów.

Teoretyczne rozważania skłaniają do interpretowania indywidualnych uwarunkowań zachowań zakupowych i konsumpcyjnych jako skutków warunków społeczno-strukturalnych i kontekstualnych, w których dzieci i młodzież żyją. Zależności pomiędzy tymi uwarunkowaniami a kompensacyjnym konsumowaniem wyjaśniają wyniki analizy ścieżkowej, dotyczące dzieci i młodzieży w wieku 10–17 lat¹¹.

¹¹ K. R. Fries, P. Göbel, E. Lange, *Teure Jugend*, s. 170.

Schemat 1. Model ścieżkowy wyjaśniający konsumpcję kompensacyjną

Źródło: K. R. Fries, P. Göbel, E. Lange, *Teure Jugend*.

Na poziomie indywidualnym potwierdza się wpływ wysokości własnych dochodów, niskiej samooceny i pozytywnej postawy wobec reklamy. Ponadto na konsumpcję kompensacyjną i zakupoholizm wywierają bezpośredni wpływ niektóre uwarunkowania kontekstualne. Im mniej demokratyczne, inaczej: im bardziej autorytarne wychowanie w rodzinie, a w związku z tym im wyższa intensywność konfliktów oraz im bardziej liberalne wychowanie do obchodzenia się z pieniędzmi, tym silniejsza skłonność do konsumpcji kompensacyjnej i zakupoholizmu.

Wraz z liberalnym wychowaniem do obchodzenia się z pieniędzmi rośnie wysokość dochodów dzieci i młodzieży, a wraz z siłą autorytarnego wychowania – niska samoocena. Oba wzory wychowania rozwijają swe oddziaływanie tak

bezpośrednio, jak i pośrednio. Podczas gdy bezpośrednio oddziaływanie wieku w modelu ścieżkowym zanika, potwierdza się efekt płci – dziewczęta i młode kobiety są w dalszym ciągu wychowywane ku swoim rolom w gospodarstwie domowym w szerszym zakresie niż chłopcy i młodzi mężczyźni, co skutkuje tym, że swoje deficyty i frustracje są w stanie zrekompensować zakupem i konsumpcją towarów, zanim to zachowanie zwróci na siebie czyjąś uwagę. Postawa wobec reklamy jest tym bardziej pozytywna, im intensywniejsza jest komunikacja w rodzinie w warunkach autorytarnego lub nadopiekuńczego stylu wychowania oraz im intensywniejsze jest w szkole kształtowanie postaw wobec reklamy. Wraz ze wzrostem wieku silniejsze staje się krytyczne podejście do reklamy. Powyższe zmienne wyjaśniają ogółem 22% wariancji konsumpcji kompensacyjnej i zakupoholizmu.

Na koniec należy wspomnieć, że przynależność klasowa i warstwowa – mimo że dla socjologów w wielu przypadkach wykazuje znaczącą zdolność wyjaśniania – w niewielkim zakresie wywiera wpływ na to, czy dzieci i młodzież konsumują kompensacyjnie lub zakupoholicznie. Dochody dzieci i młodzieży z kieszonkowego i innych źródeł rosną wyraźnie wraz z dochodem gospodarstwa domowego rodziców; efekt ten nie występuje w przypadku zasobów kulturowych i społecznych, które przejawiają się w poziomie wykształcenia lub pozycji zawodowej rodziców. Częściej stwierdzamy również demokratyczny styl wychowania w gospodarstwach domowych, w których rodzice dysponują wysokim poziomem wykształcenia i wysokim statusem zawodowym, tak więc również rozwiniętymi zasobami kulturowymi i społecznymi.

JAKIE KONSEKWENCJE FINANSOWE ZAUWAŻA SIĘ W PRZYPADKU TEGO RODZAJU WZORÓW ZAKUPÓW I KONSUMPCJI?

Kupujący kompensacyjnie i zakupoholicy zaspokajają potrzebę uznania poprzez sam akt zakupu, a nie poprzez – przynajmniej nie w pierwszym rzędzie – użytkowanie kupionego dobra, jak to jest w przypadku zachowań demonstratywnych. W trakcie aktu zakupu przy kasie doświadczają, że są czegoś warci, gdyż dysponują faktyczną możliwością nabycia czegoś, a nie dlatego, że osiągnęli coś szczególnego. Jeśli tego rodzaju sytuacje zakupu coraz częściej się powtarzają, a akt zakupu staje się dominującym źródłem uznania społecznego i wraz z tym osobistego poczucia wartości, prowadzi to u dzieci i młodzieży w dłuższej perspektywie czasowej do finansowego „wąskiego gardła”, a w ekstremalnych przypadkach do zadłużenia, ewentualnie w przypadku młodych dorosłych nawet do nadmiernego zadłużenia. Współczynnik korelacji pomiędzy konsumpcją

kompensacyjną i zakupoholizmem a zadłużeniem wśród 10–17-latków wynosi 0.14 (Tau C), a wśród 15–24-latków 0.13 (na poziomie ufności 95%). Zadłużenie dzieci i młodzieży jest niezależne od przynależności warstwowej, stylu wychowania w rodzinie, sytuacji w szkole, przynależności do grup rówieśniczych i indywidualnych czynników. Jak wygląda zasięg zjawiska zadłużenia, jak również jego wysokość, pokazuje tabela 3 na podstawie różnych badań.

Tabela 3. Zasięg i wysokość zadłużenia dzieci i młodzieży w wieku 10–24 lata¹²

Wiek:	10–12	13–17	18–20	21–24
Zasięg zadłużenia (%)	5	11	17	19
Wysokość zadłużenia (EURO)	6	60	930	1930
Zasięg nadmiernego zadłużenia (%)			5	12
Wysokość nadmiernego zadłużenia (EURO)			2290	3420

Źródło: Institut für Jugendforschung, *Die Finanzkraft der 13–20-Jährigen in der Bundesrepublik Deutschland 2004. Daten–Fakten–Trends*, München 2004; Institut für Jugendforschung, *IJF Taschengeldkalender 2004*, München 2004; E. Lange, K. R. Fries, *Jugend und Geld 2005. Eine empirische Untersuchung über den Umgang von 10–17-jährigen Kindern und Jugendlichen mit Geld. Forschungsbericht*, Münster–München 2006; E. Lange, *Jugendkonsum im 21. Jahrhundert*.

Podsumowując wyniki różnych badań, zasięg zadłużenia rośnie z poziomu 5% u 10–12-latków do 11% u 13–17-latków, 17% u 18–20-latków i 19% wśród 21–24-latków. Jednocześnie rosną kwoty zadłużenia od około 6 EURO w najmłodszej grupie do 1930 EURO w grupie najstarszej. Warto podkreślić występowanie zjawiska skoku zadłużenia od 18. roku życia. Zasięg i wysokość zadłużenia nadmiernego również wyraźnie wzrasta wśród młodych dorosłych od 18. roku życia.

Zadłużenie i zaciąganie kredytów w warunkach gospodarki wolnorynkowej są zjawiskiem całkowicie normalnym przede wszystkim wówczas, gdy tego typu

¹² Zasięg i wysokość zadłużenia są arytmetycznymi średnimi, obliczonymi na podstawie wyników z wymienionych badań. Zasięg zadłużenia należy interpretować z pewną ostrożnością ze względu na częściowo niskie liczebności przypadków w poszczególnych badaniach (n pomiędzy 60 a 120). Ten sam wniosek obowiązuje dla wysokości zadłużenia, która również została wyliczona na podstawie średnich arytmetycznych, znacząco „zaburzanych” przez przypadki silnie odchylające się od głównej tendencji. O nadmiernym zadłużeniu można mówić w przypadku młodych dorosłych wówczas, jeżeli wysokość długów przewyższa poziomów miesięcznych dochodów. Przy tego rodzaju doborze próby zgodnym z wytycznymi ADM (*Arbeitskreis Deutscher Marktforschungsinstitute* – przyp. red.) należy uwzględnić błąd statystyczny w wysokości ok. 2%; E. L a n g e, *Zur Verschuldung von Kindern und Jugendlichen zwischen 10 und 24 Jahren. Ambivalenzen in der Sozialisation zum marktkonformen Verbraucher*, w: *Ambivalenzen des Konsums in der werblichen Kommunikation*, red. M. Jäckel, Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften 2007, s. 145.

działanie podejmowane jest świadomie. Konsumentom nie przysparzają również problemów sytuacje, w których raty i odsetki mogą być spłacane.

Zjawisko zasięgu i wysokości zadłużenia należy oceniać właśnie z tego punktu widzenia. Wzrost zasięgu zadłużenia wśród młodzieży sam w sobie nie może być traktowany jako problematyczny, lecz jako wyraz wzrastającej kompetencji w obchodzeniu się z kredytami. Wysokość zadłużenia sama w sobie również niewiele mówi. Dopiero porównanie zadłużenia ze stanem majątkowym i dochodami młodzieży może doprowadzić do sformułowania wniosków.

Nadmierne zadłużenie oznacza, że kredytobiorcom po opłaceniu rat kapitałowych wraz z odsetkami w określonym okresie nie pozostaje wystarczająca ilość środków finansowych do życia, np. do zaspokojenia potrzeb podstawowych. Granice określają obecnie tzw. wolna kwota od zajęcia komorniczego¹³ lub pomoc społeczna. Nadmierne zadłużenie i jego wzrost stanowią poważny problem dla jednostki, jak również dla wierzyciela, szczególnie wówczas, gdy występuje ono w dłuższej perspektywie czasowej. Ponadto zadłużenie może stać się problemem społecznym, gdy w końcowym efekcie społeczeństwo musi udźwignąć konsekwencje tego zadłużenia.

W tym miejscu niezbędne są przynajmniej dwa uogólnienia:

1. Jak wykazała analiza korelacyjna, zakupy kompensacyjne i zakupoholizm są przyczyną zadłużenia i nadmiernego zadłużenia tylko w niewielkim zakresie.

2. Wzrost zasięgu i wysokości zadłużenia pomiędzy 18 a 25 rokiem życia jest skutkiem zwykle występującej w tym okresie niespójności pomiędzy społecznym i prawnym statusem młodzieży a jej statusem ekonomicznym. Po 25. roku życia spada zadłużenie i nadmierne zadłużenie.

Podstawą niespójności statusowej są prawnie poszerzone możliwości podejmowania różnych działań wraz z ukończeniem 18. roku życia: młodzież staje się pełnoletnia, a wraz z tym prawnie samodzielna. Może uzyskać prawo jazdy, posiadać samochód, podpisywać umowy wynajmu oraz zaciągać kredyty w bankach i kasach oszczędności.

Pomiędzy 18. a 21. rokiem życia wielu młodych dorosłych kończy edukację szkolną i albo podejmuje dalsze kształcenie zawodowe lub studia, albo pracę zarobkową. W wielu przypadkach wiąże się to z wyprowadzką z domu rodzinnego i urządzeniem własnego mieszkania lub pokoju (56% osób w wieku 18 lat

¹³ Zgodnie z prawem niemieckim na spłatę długów może być zajmowana tylko ta część dochodów, która nie jest niezbędna do zaspokojenia podstawowych potrzeb. Np. miesięczny dochód jednoosobowego gospodarstwa domowego w wysokości poniżej 1030 Euro netto w ogóle nie podlega egzekucji komorniczej (przyp. red.).

i więcej mieszka już w odrębnym mieszkaniu, wśród osób studiujących odsetek ten wynosi 74%, a wśród osób pracujących zawodowo 62%). Wiąże się z tym konieczność, ale również chęć, do podwyższonej mobilności. Skutkiem tego jest podejmowanie kursu i egzaminu na prawo jazdy, a następnie w wielu przypadkach zakup własnego samochodu (38% 18–20-latków i 45% 20–24-latków posiada własny samochód). Własne mieszkanie i samochód wraz z ich stałymi i regularnymi kosztami wymagają znacznych kwot pieniędzy¹⁴.

Ze względu na to, że większość młodych dorosłych znajduje się albo w fazie kształcenia zawodowego, albo w początkowym okresie aktywności zawodowej, charakteryzującym się niskimi dochodami, wiele wydatków jest najczęściej finansowanych za pomocą kredytów bankowych, które muszą być spłacane wraz z odsetkami. Ponad 40% osób w wieku 18–21 lat oraz ponad 55% osób w wieku 22–24 lat mają już do spłaty kredyt powzięty w jakiejś instytucji finansowej (51% osób studiujących i 76% osób pracujących). Ponadto wraz z wyprowadzeniem się z „ochraniającego” domu rodzinnego spada społeczna kontrola młodych dorosłych przez rodziców, a wzrasta wpływ przyjaciół i znajomych.

Formułując wnioski ekonomiczne: pomiędzy 18. a 25. rokiem życia wrastają dochody młodych dorosłych co najwyżej linearnie i tylko w niewielkim stopniu. Większość wydatków finansowanych kredytem wzrasta do 25. roku życia ponadproporcjonalnie. Finansowe przewężenie jest największe właśnie w grupie 25-latków. Wzrastająca po tym okresie wysokość dochodów, związana z aktywnością zawodową, powoduje zmniejszenie skali problemów finansowych. Dane SCHUFA¹⁵ również dowodzą, że zjawisko nadmiernego zadłużenia w tej grupie wiekowej osiąga punkt krytyczny, by potem znów się zmniejszyć.

Formułując wnioski socjologiczne należy stwierdzić, iż młodzi dorośli wraz z osiągnięciem pełnoletności w 18. roku życia do czasu zawodowej stabilizacji około 25. roku życia znajdują się w sytuacji niespójności statusowej – z prawną i społeczną niezależnością nie koresponduje samodzielność finansowo-ekonomiczna. Wcześniejsza prawna odpowiedzialność rodziców jest zastępowana przez odpowiedzialność osobistą. W sytuacji, gdy młodzi dorośli ze względu na brak dobrego planowania ekonomicznego tej odpowiedzialności nie są w stanie ponieść, często występuje zjawisko zadłużenia i nadmiernego zadłużenia. Sytuacja jest szczególnie krytyczna, gdy młodzi dorośli, z ich jeszcze wysokim obciążeniem kredytowym kilka lat po rozpoczęciu pracy zawodowej, zawarciu małżeń-

¹⁴ Por. E. L a n g e, *Jugendkonsum im 21. Jahrhundert*.

¹⁵ Por. SCHUFA AG, *Schuldenkompass 2006. Empirische Indikatoren der privaten Ver- und Überschuldung in Deutschland*, Wiesbaden 2006.

stwa i założeniu rodziny stają się bezrobotni i/lub rozwodzą się. Do złego planowania ekonomicznego dołączają się zatem zewnętrzne wydarzenia, bezpośrednio prowadzące do nadmiernego zadłużenia, z którego młodzi dorośli nie są w stanie szybko wyjść. Bezrobocie i rozwód są dla dorosłych najbardziej znaczącymi powodami nadmiernego zadłużenia¹⁶.

Konsumpcja kompensacyjna i zakupoholizm są przyczynami zadłużenia młodzieży, jak również nadmiernego zadłużenia młodych dorosłych pomiędzy 18. i 24. rokiem życia tylko w niewielkim zakresie. Zjawisko zadłużenia jest normalnym fenomenem w fazie normatywnej socjalizacji do zachowań dopasowanych do rynku. Zadłużenie jest fenomenem powszechnym, jeśli odniesie się go do całości fazy młodości – każdy kiedyś w młodości pożyczał pieniądze, których nie mógł szybko spłacić. Zadłużenie i nadmierne zadłużenie są zjawiskami, nad którymi młodzież i młodzi dorośli z reguły panują, jakkolwiek nie zawsze bez bólu.

Z języka niemieckiego przełożył Grzegorz Adamczyk

BIBLIOGRAFIA

- FRIES R. K., GÖBEL H. P., LANGE E., *Teure Jugend. Wie Teenager kompetent mit Geld umgehen*, Opladen & Farmington Hills: Barbara Budrich 2007.
- Institut für Jugendforschung, *Die Finanzkraft der 13–20-Jährigen in der Bundesrepublik Deutschland 2004. Daten–Fakten–Trends*, München 2004.
- Institut für Jugendforschung, *IJF Taschengeldkalender 2004*, München 2004.
- KORCZAK D., *Überschuldung in Deutschland. Gutachten im Auftrag des BMFSFJ*, München 2000.
- LANGE E., *Jugendkonsum im Wandel. Konsummuster, Freizeitverhaltens, soziale Milieus und Kaufsucht 1990 und 1996*, Opladen: Leske & Budrich 1997.
- LANGE E., *Jugendkonsum im 21. Jahrhundert. Eine Untersuchung der Einkommens-, Konsum- und Verschuldungsmuster der Jugendlichen in Deutschland*, Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften 2004.
- LANGE E., FRIES R. K., *Jugend und Geld 2005. Eine empirische Untersuchung über den Umgang von 10–17-jährigen Kindern und Jugendlichen mit Geld. Forschungsbericht*, Münster–München 2006.

¹⁶ Por. D. Korczak, *Überschuldung in Deutschland. Gutachten im Auftrag des BMFSFJ*, München 2000.

- LANGE E., *Zur Verschuldung von Kindern und Jugendlichen zwischen 10 und 24 Jahren. Ambivalenzen in der Sozialisation zum marktkonformen Verbraucher, w: Ambivalenzen des Konsums in der werblichen Kommunikation*, red. M. Jäckel, Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften 2007.
- RAAB G., REISCH A. L., UNGER F., *Uncontrolled and compulsive buying: A longitudinal study*, „Journal of Consumer Policy” (w druku).
- REISCH A. L., NEUNER M., RAAB G., *Zur Entstehung und Verbreitung von „Kaufsucht” in Deutschland*, „Aus Politik und Zeitgeschichte” B1-2 (2004), s. 16-22.
- SCHERHORN G., RAAB G., REISCH A. L., *Erhebungsverfahren und Messmethoden der Kaufsuchtstudie. Arbeitspapier 51*, Hohenheim: Universität Hohenheim 1990.
- SCHERHORN G., REISCH A. L., RAAB G., *Kaufsucht. Bericht über eine empirische Untersuchung. Arbeitspapier 50*, Hohenheim: Universität Hohenheim 1992.
- SCHUFA AG, *Schuldenkompass 2006. Empirische Indikatoren der privaten Ver- und Überschuldung in Deutschland*, Wiesbaden 2006.

COMPENSATIVE CONSUMPTION, SHOPAHOLISM AND INDEBTEDNESS OF CHILDREN AND YOUNG PEOPLE

S u m m a r y

The article concerns the phenomena of compensative consumption, shopaholism and indebtedness among children and young people in Germany. Analyses are based on the results of own research and national research conducted in Germany in 2005 under the patronage of the Federal Ministry for the Family. Altogether, the research covered children and young people aged 10–24. The results obtained indicate that the share of so-called compensative consumers among young people aged 14–24 is approximately 15%. In the same age group, the share of persons demonstrating a tendency to shopaholism is 6%. The younger age group (10–17 years of age) is characterised with less universal tendencies for compensative consumption and shopaholism – the share of persons demonstrating such consumer behaviours is by 1/3 lower than in the case of the older age group analysed. The indices describing the share of shopaholics in the general population of children and young people are not dramatically high; yet, when recalculated into absolute numbers, it turns out that 256 thousand children and young people in Germany suffer to a larger or smaller extent from the problem of shopaholism. At the same time, every eighth person aged 21–24 is excessively indebted, i.e. the debt exceeds the amount of one-month income.

Słowa kluczowe: dzieci, młodzież, kompensacyjne zachowania konsumenckie, zakupoholizm, zadłużenie, indywidualne i społeczne uwarunkowania zachowań konsumenckich.

Key words: children, young people, compensative consumer behaviours, shopaholism, individual debt, social conditions of consumer behaviours.